

6

BOONEN'S BILANEN

EENE STUDIE

DOOR

DR. J. WOLTJER.

AMSTERDAM

J. A. WORMSER

BS
2520
P55
W64
1888

STORAGE-ITEM
MAIN LIBRARY

LPA ~~B53D~~ B54A
U.B.C. LIBRARY

PONTIUS PILATUS.

EENE STUDIE

DOOR

DR. J. WOLTJER.

AMSTERDAM.

J. A. WORMSER.

PONTIUS PILATUS.

EENE STUDIE

DOOR

DR. J. W O L T J E R.

AMSTERDAM,

J. A. WORMSER.

THE LIBRARY

THE UNIVERSITY OF
BRITISH COLUMBIA

Na herhaalde uitnoodiging door de Chr. Jongelingsverenigingen „Obadja“ te Rotterdam en „Excelsior“ te Amsterdam om eene „lezing“ te houden, meende ik eindelijk aan dat verzoek te moeten voldoen. Zoo ontstond deze studie, die den 20sten Februari te Rotterdam, 24 Februari te Amsterdam door mij werd „gelezen“. 't Was er mij niet om te doen de stof uit te putten, daarvoor zou de tijd, dien eene „lezing“ mag duren, te kort zijn geweest. Mijn hoofddoel was Pilatus te stellen in 't licht, dat zijn tijd op hem werpt, zonder mij op speciaal theologisch terrein te begeven.

Zoo de lezer dus volledigheid en diepte van opvatting mocht missen, dan bedenke hij welwillend, dat uit den aard der zaak mij bepaalde perken waren voorgeschreven door het doel der lezing en den aard mijner studiën. Zoo er voor dezen en genen door deze lezing eenig licht op den persoon van Pilatus en zijn ambt gevallen mocht zijn, zij het ook maar van ééne zijde, zou ik mij daarin verblijden en daardoor voldoende beloond achten.

J. WOLTJER.

AMSTERDAM, Maart 1888.

PONTIUS PILATUS.

Slechts één mensch, behalve Maria, de moeder des Heeren, geniet de eer om in de twaalf artikelen van ons algemeen en ongetwijfeld Christelijk geloof met name genoemd te worden. In het vierde artikel belijden wij te gelooven in Jezus Christus, „die geleden heeft onder Pontius Pilatus.“¹⁾

De woorden van dit artikel schijnen gekozen te zijn met het oog op het 13de vers van het 6de hoofdstuk van den brief van den heiligen apostel Paulus aan Timotheus: „Christus Jezus, die onder Pontius Pilatus de goede belijdenis betuigd heeft.“

Gij gevoelt voorzeker met mij, dat er in deze woorden „onder Pontius Pilatus“ meer ligt dan eene eenvoudige tijdsbepaling, die Gij, zoo ze in onze belijdenis noodig ware, eerder zoudt verwachten dáár, waar gesproken wordt van de geboorte van Christus. Pilatus wordt op beide plaatsen, in den brief aan Timotheus zoowel als in het artikel onzes geloofs, genoemd als de wereldlijke rechter, de vertegenwoordiger, het orgaan van het hoogste wereldlijke gezag.

Dat alleen geeft hem zoo groote beteekenis, dat zijn naam in de somma, den hoofdinhoud, het kort begrip, van ons algemeen Christelijk geloof moest genoemd worden.

---

¹⁾ Dat dit feit ook het volk. toen het nog zijn credo kende. is opgevallen, bewijzen de spreekwoorden: „Hoe kwam Pilatus in het credo?“ en „Overal in het spel als Pilatus in het credo.“ Harrebomée Spreekw. I, pag. 111. II, pag. 184.

Waar ik mij dus voorgenomen heb Uwe welwillende aandacht hedenavond eenige oogenblikken te bepalen bij Pontius Pilatus, daar geloof ik, dat althans het onderwerp, moge het ook zijn de wijze waarop het behandeld wordt, die aandacht ten volle waardig is. Vergunt mij, vóór ik tot de behandeling mijner taak zelf overga, eene nadere bepaling en verduidelijking van wat ik wensch te bespreken en wat niet.

Ik ben geen theoloog en geen bedienaar des Goddelijken Woords en wensch te blijven op het gebied van wetenschap, waarop ik gewoon ben mij te bewegen: dat is het gebied der geschiedenis meer bepaald, dat der geschiedenis van het leven en denken der oude volkeren, Grieken en Romeinen.

Uit het oogpunt van de geschiedenis wensch ik dan ook Pilatus te bezien. Maar ik wensch ook op het gebied der wetenschap Christen te zijn en de waarheid te kennen in en door Hem, die de waarheid is. Door Hem alleen versta ik dus ook Pilatus. Ik kan mij niet vereenigen met eene beschouwing als die van den grooten geschiedschrijver Von Ranke, hoezeer ik met dit uit te spreken niets minder dan den schijn van aanmatigende vermetelheid op mij laad. Als Von Ranke in zijne wereldgeschiedenis den tijd van Christus' geboorte beschrijft ¹⁾, zegt hij, dat hij een goed evangelisch Christen is, maar meent de diepe geheimen, die het Christendom ons openbaart, buiten de beschouwing der geschiedkundige feiten te moeten laten. Ik verklaar ronduit, dat ik zulk eene wetenschap niet begrijp. Is Christus voor U werkelijk de waarheid, het licht der wereld,

¹⁾ Deel III, pag. 161: „Indem ich diesen Namen (Jesus Christus) nenne, muss ich, obwohl ich glaube ein guter evangelischer Christ zu sein, mich dennoch gegen die Vermuthung verwahren, als könnte ich hier von dem religiösen Geheimniss zu reden unternehmen, das doch, unbegreiflich wie es ist, von der geschichtlichen Auffassung nicht erreicht werden kann. So wenig wie von Gott dem Vater, kann ich von Gott dem Sohne handeln, enz.

Natuurlijk, eene theologische uiteenzetting van het leerstuk der Drie-eenheid is in een geschiedkundig werk niet op hare plaats, maar iets geheel anders is het, de wereldgeschiedenis te beschrijven van het standpunt van Gods Woord, zooals bijv. Groen van Prinsterer de geschiedenis van ons vaderland beschreef.

is Hij Gods Zoon, de Gezalfde, Israels verwachting, vleesch geworden in de volheid der tijden, en zal Hij eenmaal wederkomen om te oordeelen de levenden en de dooden, dan is Hij ook het middelpunt der geschiedenis, en dan zijt Gij ook geroepen om in zijn licht zelf het licht te zien en anderen te laten zien, uw licht te laten schijnen voor de wereld, ook in uwe wetenschap. Wilt gij beschrijven hoe de feiten op elkander volgen en uit elkander voortkomen, zeer goed, maar alles hangt af van het standpunt van waar uit, het licht waarin, het oog waarmede de feiten gezien worden. Laat mij een zichtbaar voorbeeld nemen.

Onder de schilderijen, die in de laatste jaren eenen grooten opgang gemaakt hebben en door de etsnaald en het lichtbeeld verveelvoudigd onder ieders oog zijn gebracht, neemt de „Christus voor Pilatus“ van den Hongaarschen schilder Michael Munkacsy eene eerste plaats in. Wie haar ook slechts in nabootsing zag, werd door de schoone groepeerings- en de karaktervolle uitdrukking der beelden getroffen. Die Joodsche en Romeinsche typen, geheel gewrocht der verbeelding, zijn uit het oogpunt der kunst wonderlijk schoon. Maar dat is het bijwerk. Op de opvatting der hoofdpersonen, Christus en Pilatus, komt alles aan. En dan komt het mij zeer twijfelachtig voor, of ook maar één waarachtig Christen de opvatting van den kunstenaar zal prijzen. Dat scherpe, hoekige gelaat, die diepe, felle, doordringende oogen, dat fanatisme, dat uit elken trek tot U spreekt, bij een volstrekt gemis aan verheven majesteit en kalme rust, moge hem behagen, die in Christus den wijzen rabbi van Nazareth eert, den vurigen, hartstochtelijken hervormer huldigt — 't vervult U met teleurstelling, ja met weerzin, met afkeer, U, die met Da Costa van Christus moogt getuigen :

Mijn Redder. mijn Goël. mijn Zondenvernieler.
 mijn Meester. mijn Heiland. mijn Heer en mijn God!
 mijn Onheilverwinner. mijn Levensbezieler!

U, die Hem aanbidt als het vleesch geworden Woord, dat wel waarlijk vleesch was en geene gedaante had noch heerlijkheid en geene gestalte, dat wij Hem zouden begeerd hebben, maar

dat niet minder was „het beeld des onzienlijken Gods“ en van zichzelf getuigen kon: „Die Mij gezien heeft, die heeft den Vader gezien.“ Gij gevoelt den oneindigen afstand tusschen deze voorstelling van den Christus en dat wat Hij moet zijn geweest, toen Hij daar voor Pilatus stond, naar het eenvoudige en reële, maar toch zoo verheven schoone verhaal des Evangelies.

Vóór Jezus zit Pilatus op zijn rechterstoel, in gelaat en houding 'en kleeding een echte Romein, maar die in ons oog niet het karakter uitdrukt, dat de Evangelieën ons van hem schilderen. Pilatus is te waardig, te ernstig, met te veel vastheid van wil in de uitdrukking van zijn gelaat geteekend. Hier heeft de schilder geïdealiseerd, den rechter voorgesteld, maar niet den mensch Pilatus.

Maar hoe zou ook ooit het penseel van den schilder ons Christus voor Pilatus kunnen malen? Niet alleen, dat altijd de afbeelding van den persoon van Christus falen moet, maar ook, dát moment is niet te verstaan zonder een achtergrond van eenige eeuwen en een perspectief, dat reikt tot aan het einde der tijden.

Trachten wij een oogenblik ons aanschouwelijk voor te stellen Christus voor Pilatus, dan zouden we beiden willen plaatsen op het kruispunt van twee lijnen: de eene die van het koninkrijk der hemelen, de andere die van de koninkrijken der wereld. Zij worden zichtbaar reeds van het paradijs af en slingeren zich daar henen door de geschiedenis der kinderen Gods en der kinderen der menschen, van Israel en de volkeren, totdat zij elkander hier naderen, waar Joannes predikt, dat het koninkrijk der hemelen nabij gekomen is, waar de Overste van de koninkrijken der wereld al zijne heerlijkheid en rijkdom aanbiedt aan den Overste van het koninkrijk der hemelen op voorwaarde van erkenning zijner meerderheid, waar eindelijk bij dit kruispunt „de Overste der wereld komt“ ¹⁾ en den Vorst van het koninkrijk der hemelen listiglijk vangt en voor zijn rechterstoel brengt en doodt, maar schijnbaar overwinnende

¹⁾ Joh. 14 : 30.

toch „niets heeft aan Hem“, daar hij in zijne overwinning zijne nederlaag wegdraagt, „omdat de Overste dezer wereld geoordeeld is.“ ¹⁾

Zietdaar den achtergrond en wat hij uit donkere diepte in telkens meerder licht en duidelijker gestalten laat opdoemen, totdat het volle licht valt op Christus vóór Pilatus.

Maar in dat licht zien wij meer nog. Door dat kruispunt heen worden de lijnen doorgetrokken. De strijd tusschen den Vorst van het koninkrijk der hemelen en den Overste dezer wereld duurt voort, de eeuwen door, doch de uitslag is niet onzeker. In 't verschiep zien wij reeds den strijd beslist, want de dag breekt aan, „wanneer Christus het Koninkrijk Gode en den Vader zal overgegeven hebben, wanneer Hij zal teniet gedaan hebben alle heerschappij en alle macht en kracht; want Hij moet als Koning heerschen, totdat Hij al de vijanden onder zijne voeten zal gelegd hebben.“ ²⁾

In dit licht, dat Gods eeuwigblijvend Woord op de geschiedenis der wereld werpt, hebben wij ook Pilatus te beschouwen, zullen wij waarlijk zijne beteekenis verstaan. Wij brengen, dat doende niet iets vreemdsoortigs in de geschiedenis. Integendeel. Wij hebben slechts wat ons medegedeeld wordt, 'tzij in de Evangeliën, 'tzij in de wereldlijke historiën, nauwkeurig te verzamelen en te onderzoeken en daarbij te letten op den persoon van Pontius Pilatus en op zijn ambt. Wij kunnen dat natuurlijk niet doen zonder ook te letten op den Beschuldigde, die voor zijn rechterstoel gebracht is en door hem aan het kruis wordt gedood; maar hedenavond is het toch mijn doel niet Christus voor Pilatus te bespreken, maar Pilatus alleen en de macht, die hem van Boven gegeven was.

„Pontius Pilatus“, zegt Lavater ³⁾, op zijn gewone overdreven manier, „is onder de beroemde namen van menschen, zondaren en groote heeren, de allerberoemdste.“ Hoe groot echter zijn naam

¹⁾ Joh. 16 : 11.

²⁾ 1 Cor. 15 : 24, 25.

³⁾ Pontius Pilatus oder die Bibel im Kleinen und der Mensch im Grossen. Zürich, Caspar Fuessli. 1782. 4 dln.

ook is, of liever zijne bekendheid, — want wie durft hier van roem te spreken? — toch weten wij weinig van hem. Ofschoon hij Romeinsch landvoogd was, zou zijn naam uit de Romeinsche of Grieksche letterkunde ons niet eens bekend zijn, zoo hij niet als rechter over Christus gezeten had en in dat verband in 't voorbijgaan even door een Romeinsch geschiedschrijver genoemd werd. Tacitus zegt namelijk, waar hij van de vervolging der Christenen onder keizer Nero spreekt, ter verklaring van den naam „Christenen“: „Deze naam komt af van Christus, die onder de regeering van keizer Tiberius door den stadhouder Pontius Pilatus is ter dood gebracht.“¹⁾ Dit feit, dat Pilatus zoo weinig bekend is in de wereldlijke historie, behoeft ons niet te verwonderen. Hij was een van de vele stadhouders in het Romeinsche rijk, niet beter en niet minder dan honderd anderen. Gemeten naar den maatstaf, dien een Romein in zijne dagen moest aanleggen, was er van Pilatus niets in de geschiedenis te vermelden. Dat daar in het verre Oosten een onschuldige ter dood gebracht werd, en dat nog wel een uit het volk der Joden, was niets bijzonders. Zelfs van al de Romeinen, die tegenwoordig waren bij Jezus' kruisdood en de teekenen zagen, die er geschieden, lezen we maar van éenen, dat hij er door getroffen werd en uitriep: „Waarlijk, deze was Gods Zoon.“

Van de Joodsche geschiedschrijvers, die de geschiedenis van hun volk beschreven hebben, kunnen we meer verwachten. Inderdaad vinden we dan ook bij Flavius Josephus en Philo enkele feiten vermeld, die ons Pilatus nader leeren kennen. Die berichten betreffen echter alleen den landvoogd, niet den rechter van Christus.

Zoo blijft dus de Heilige Schrift onze hoofdbron, want wat latere Christelijke schrijvers verhalen is geput uit de Evangelieën en de Joodsche schrijvers, of is niet voldoende gestaafd om het als geschiedenis te beschouwen. Voor de kenschetsing van Pilatus zijn bovendien hunne mededeelingen van zeer weinig beteekenis.²⁾

¹⁾ Ab exc. d. Aug. XV. cap. 44: „Auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante per procuratorem Pontium Pilatum supplicio affectus erat.“

²⁾ Zie de noot op pag. 24.

Doch het wordt tijd, dat ik mijne inleidende opmerkingen eindig om tot mijn onderwerp zelf over te gaan. Eerst spreek ik u over den persoon en het karakter van Pilatus, vervolgens over zijn ambt, daarna over de wijze waarop hij dit ambt uitoefent en eindelijk over de beteekenis, die zijne veroordeeling van Christus voor ons heeft.

Van Pilatus' geboortestad, ouders en leeftijd is ons niets bekend. ¹⁾ Allerlei gissingen van geleerde schrijvers uit vroeger tijd u daarover mede te deelen is tot niets nut en dat te minder, daar hier voor gissingen alle steun ontbreekt, zoodat

---

¹⁾ Uit zijne namen kan niets met zekerheid worden afgeleid. Dat hij tot het geslacht der Pontii behoort, blijkt uit zijn eersten naam. Van die Pontiusen zijn ons uit de Romeinsche letteren en opschriften een veertigtal bekend. Sommigen worden ons alleen met dezen hunnen naam genoemd, anderen met hunnen voornaam en hunnen naam, nog anderen met hunnen toenaam en eenigen met voornaam, naam en toenaam.

Wat de toenaam Pilatus beteekent is niet met zekerheid te zeggen. Het woord pilatus komt voor in den zin van met werpschichten (pilum) voorzien en ook in den zin van dicht ineengedrongen, vast: eene derde beteekenis zou het kunnen hebben van pila, pijler of pilaar, ofschoon deze beteekenis nergens voorkomt, in 't oude Latijn; de Pilatusbergen schijnen er echter hunnen naam aan te danken te hebben. Zie Daniël, Handb. der Geogr. IIIe p. 139 noot. Eene vierde beteekenis eindelijk zou het kunnen hebben van pilare van haar berooven, ontharen. — 't Gaat echter niet aan om het van pileus, een viltten hoed, teeken der vrijheid, af te leiden, zooals Leyrer in Herzogs Realen-cyclopaedie het mogelijk acht, deel XI pag. 685: dan moet het pileatus zijn.

Opmerking verdient het nog, dat de Grieksche handschriften van het Nieuwe Testament in de spelling van den naam verschillen, zoodat sommige hebben Πλάτος (Plátus), andere Πλάτος, nog andere Πιλάτος. Ook de uitgaven verschillen. Den eersten vorm geeft Scrivener in zijne nieuwste uitgave van den tekst van Stephanus 1550 (1887), den tweeden Lachmann en Tregelles en Tischendorf, den derden Westcott-Hort. Philo leg. ad. Caj. 38 heeft Πλάτος. Bij Flavius Josephus is het altijd (edit. Bekker) Πιλάτος. De Christelijke dichters hebben nu eens Pílatus (Nonn. par 18,140 enz.) dan weer Pílatus (Laetant. pass. Chr. 35). Het Etymologicum magnum wil den naam afleiden van πῆλος; vuil. Tot deze of dergelijke afleiding uit het Grieksch kan men natuurlijk alleen komen, wanneer de naam is Pílatus, niet Pilátus, wat echter niet zeer waarschijnlijk is.

het ons niet verwondert, dat zij, die zich op dat wijde veld van vermoedens gewaagd hebben, zelfs tot de ontdekking zijn gekomen, dat Pilatus eigenlijk een Hollander was, geboren in de stad Leiden. 't Is de geleerde theoloog Bynaeus ¹⁾, die ons dit mededeelt; jammer, dat hij er niet bij vermeldt, wie de snuggere ontdekker van dit feit is. ²⁾

Dat Pilatus een Romein was van aanzienlijke geboorte, blijkt uit zijn ambt: de stadhouders van Judaea en Samaria behoorden tot den ridderstand, ³⁾ en een ridder moest niet alleen zelf een vrijgeboren Romein zijn, maar ook zijn vader en grootvader van vaderszijde. ⁴⁾ Uit dezen ridderstand nam keizer Augustus vooral zijne „vrienden“, aan wie hij macht en invloed verleende. ⁵⁾ Buiten Rome waren zij de hoogste stand. ⁶⁾

Van de uiterlijke levensomstandigheden van Pilatus is ons verder niets bekend, behalve, dat hij getrouwd was, zooals uit de Schrift blijkt, en zijne vrouw bij zich had in de provincie, naar de gewoonte, waartegen vruchteloos maatregelen voorgeslagen waren. ⁷⁾ Volgens de legende was zij eene pro-

¹⁾ Antonii Bynaei de morte Jesu Christi. III dln. Amstelodami 1696. Deel II, pag. 410.

²⁾ 't Vermoeden ligt voor de hand, dat hij er toe gekomen is door Lugdunum Batavorum (Leiden) te verwarren met Lugdunum (de Fransche stad Lyon): de overlevering toch zegt (zie pag. 21), dat Pilatus in dit deel van Frankrijk gestorven is.

³⁾ Mommsen, Röm. Gesch. V. pag. 510.

⁴⁾ Plin. Hist. nat. S 33. 2, 52: ne cui ius id esset, nisi qui ingenuus ipse patre avo paterno HIS CCCC census fuisset et lege Julia theatriali in XIII ordinibus sedisset. Deze verordening is van 23 n. Chr. Vergel. Mommsen, Röm. Staatsr. III, I. pag. 499, 564. Friedl. Röm. Sittengesch. I^o p. 256. Het blijft bij deze bepaling dus mogelijk, dat één van Pilatus' voorouders een vrijgelatene geweest is der gens Pontia, ofschoon mij voor dit vermoeden geen voldoende grond bekend is. De ridder moest daarenboven minstens 40,000 gulden, naar ons geld berekend, bezitten, wat echter betrekkelijk weinig was, wanneer men in aanmerking neemt, dat het jaarlijksch inkomen van een stadhouder soms meer dan f 20,000 bedroeg.

⁵⁾ Friedlaender, Röm. Sittengesch. I^o p. 120.

⁶⁾ Friedl. II. 248.

⁷⁾ Ten onrechte zegt Leyrer (Herzog's Realencycl. II° pag. 687), dat het verboden was. Vergel. Friedl. I^o pag. 441.

seliete der poort en haar naam Claudia Procula. De kerkvader Origenes beweert zelfs, dat zij later Christin geworden is, wat ons naar hetgeen de Schrift ons van haren droom verhaalt, niet verwonderen kan. De Grieksche kerk vereert haar als eene heilige.

Doch van meer belang dan deze uiterlijke zaken is het voor ons, het karakter van Pilatus na te gaan, zooals dat opge maakt kan worden uit zijne woorden en daden.

Wij hebben, naar zijnen stand en zijn ambt te oordeelen, ons Pilatus voor te stellen als een beschaafd Romein.

Tusschen de beschaafde Romeinen ten tijde van Augustus en Tiberius en de zoogenaamde ontwikkelden, het „denkend deel der natie“, uit onzen tijd, bestaat in menig opzicht groote overeenkomst. De beschaafde Romein had over het algemeen van het geloof zijner voorvaderen schipbreuk geleden; wijsgeerige stelsels of ook volslagen ongeloof en onverschilligheid waren daarvoor in de plaats getreden. Het volksgeloof achtte men noodig om de groote menigte in bedwang te kunnen houden. „De meeste vrouwen en de groote hoop“, zegt een geleerde uit dien tijd, ¹⁾ „kan men niet door wijsgeerig onderwijs tot vroomheid en heiligheid opleiden, maar voor hen is ook de vreeze der goden noodig en daarbij behooren legenden en wondergeschiedenissen.“ Een ander berispt hen, „die door onbedachtzame uitlatingen van twijfel aan het bestaan der goden in jeugdige gemoederen de kiemen der deugd verwoesten en menigeen dat ontrooven, wat tot dusver hen van de misdaad weerhield.“

Maar de beschaafden achtten zichzelf boven dat volksgeloof verheven; voor hen was het niet noodig om door het geloof aan het bestuur der goden op den rechten weg gehouden te worden. Zij zochten of door eene strenge zedeleer en eene verzoening of liever bemiddeling tusschen het volksgeloof en de wetenschap, naar de leer der Stoïcijnen, hun verstand en gemoed te bevredigen, of zij verliepen in zuiver materialisme en huldigden deugd alleen in zooverre als zij noodig was om een kalmen rustigen gemoedstoestand te be-

¹⁾ Strabo I. 2, 8, C 19. Zie Friedl. Sittenges. III, p. 480.

waren, zooals de Epicuristen, of eindelijk gaven zij zich geheel aan twijfelzucht over, en ontkenden, dat er eenige waarheid bestond of dat het den mensch mogelijk was eenige waarheid te leeren kennen. Evenals tegenwoordig werd ook toen wat als resultaat van wetenschappelijk nadenken en onderzoek gold, door den grooten hoop der zoogenaamde beschaafden en ontwikkelden eenvoudig als waarheid aangenomen en nagepraat; vooral de leer der sceptische wijsgeeren, dat er geen waarheid is. Zij was het gemakkelijkste oorkvssen voor den man der wereld; van onderzoek en nadenken was hij door haar ontslagen; tegen de stem van een beschuldigend geweten zocht hij in haar rust.

Tot dit slag van lieden behoort ook Pontius Pilatus, zooals zijn bekende woord „Wat is waarheid?“ ¹⁾ ons overtuigend doet zien. Want dat dit woord niet in een anderen zin kan worden opgevat, dan in dien van volkomene minachting en verachting van alle waarheid, blijkt uit het geheele verband van de plaats.

„Wat is waarheid?“ Dat woord teekent ons geheel het innerlijk bestaan van dezen beschaafden Romein. Waarheid, och kom, spreek daarvan tot den dommen grooten hoop, die in zijne kortzichtige bekrompenheid meent, dat zoo iets als waarheid kan bestaan, maar ik heb genoeg van de wereld gezien, ik ben te ontwikkeld, ik heb te veel nagedacht, dan dat mij een beroep op de waarheid zou {kunnen bewegen. Waarheid! en dat nog wel in den mond van een Jood, bij wien het domste bijgeloof in eere is, op wien al wat in de wereld geleerd en wetenschappelijk mag heeten terecht met minachting neerziet. Zelfs de wetenschap der Grieken kon geen waarheid aan het licht brengen en dan zal een Jood zeggen: „Een iegelijk, die uit de waarheid is, hoort mijne stem!“ Dweperij, dwaas bijgeloof! 't Is te min om er zelfs boos om te worden. En Pilatus gaat naar buiten en zegt tot de Joden: „Ik vind geene schuld in Hem!“

En toch Hij, die daar vóór hem stond, was niet alleen gekomen om der waarheid getuigenis te geven, Hij was de

¹⁾ Joh. XVIII : 38.

waarheid, de vervulling van al de beloften, in woord en schaduw onder het Oude Verbond gedaan; Hij was de verwachting Israels, de wortel van Isai, naar welken de heidenen zouden vragen, ja, in zekeren zin ook de verwachting der heidenen. In zekeren zin. Daar ging in de laatste jaren vóór Christus' geboorte een gevoel van verwachting en verlangen door de oude heidenwereld. Het oude had afgedaan, eene nieuwe be-deeling stond te komen.

Ook Pilatus had dat gevoel kunnen kennen. Hij, de beschaafde Romein van aanzienlijken stand, zal natuurlijk de letterkunde van zijn eigen volk, althans uit den laatsten tijd, wel gekend hebben. Welnu, een zeventigtal jaren vroeger had Vergilius, Romes zoetvloeiendste en gemoedelijkste dichter, in een schoonen zang ¹⁾ uitdrukking gegeven aan de verwachting, die daar leefde in het hart ook van vele Romeinen. „Het einde der tijden, door de profeten voorspeld,“ zegt hij, „is gekomen, een nieuw tijdvak breekt aan; de gerechtigheid keert terug op aarde en met haar de gouden eeuw; reeds daalt een nieuw geslacht van den hemel neder. Dan zal het overblijfsel onzer misdaden worden uitgedelgd en de aarde bevrijd worden van de voortdurende vrees. Een zoon zal geboren worden, die het leven der goden zal ontvangen en de aarde in vrede zal regeeren. De aarde zelf zal heerlijk bloeien en het vee zal de schrikkelijke leeuwen niet vreezen, de slang en het giftkruid zullen uitgeroeid worden en de aarde zal vanzelf hare vruchten voortbrengen. Aanvaard, o dierbaar kroost der goden, o groote spruit van den hoogsten God, uw hooge ambten. Zie, hoe aarde, zee en hemel zich reeds verheugen over dien heerlijken toekomstigen dag. Och mocht ik hem nog beleven en bezingen in mijn lied!”

Dat is de korte inboud van den schoonen herderszang des heidenschen dichters. Wien kan het verwonderen, dat vele kerkvaders, Lactantius en Augustinus, en met hen zoovele anderen in vroegere en latere tijd, zelfs de evenzeer beruchte

¹⁾ De vierde ecloga.

als beroemde Renan ¹⁾, in dit lied eene profetie van Christus' komst hebben gezien? De taal herinnert op menige plaats aan het heerlijke elfde hoofdstuk van den profect Jesaja. En toch, op Christus ziet de dichter niet, al is het misschien waar, wat een Christen uit de heidenen in de eerste helft der tweede eeuw schrijft, dat de heidensche „wijsgeeren de schaduw eener vervalschte waarheid uit de goddelijke voorspellingen der profeten nagebootst hebben" ²⁾, en al is het zeker, dat de profetieën betreffende de komst van den Messias ook den heidenen niet onbekend waren. „Er was door het geheele Oosten eene oude en vaste meening verspreid, dat het door het noodlot was voorbeschikt, dat er te dien tijde uit Judaea zouden voortkomen, die de wereldheerschappij zouden verkrijgen," zegt de Romeinsche geschiedschrijver Suetonius ³⁾.

Doch slaat ook het gedicht van Vergilius niet op Christus, het geeft niettemin een schoon getuigenis van het gevoel, dat alom in de wereld heerschte: een onbepaalde hoop en onrustige verwachting van de dingen, die komen zouden. Doch wie waren het, die deze hope koesterden en in deze verwachting leefden? Niet de Caesars op hunnen troon, niet de machtigen en grooten der wereld; het waren enkele edelen en wijzen, maar overigens de armen en verachten, de ellendigen en nooddruftigen ⁴⁾. En hunne verwachting is niet beschaamd. Den armen werd het Evangelie verkondigd. En de Apostel der heidenen schrijft ⁵⁾ het immers juist van hen: „Gij ziet uwe roeping, broeders! dat gij niet vele wijzen zijt naar het vleesch, niet vele machtigen, niet vele edelen. Maar het dwaze der wereld heeft God uitverkoren, opdat Hij de wijzen beschamen zou, en het zwakke der wereld heeft God uitverkoren, opdat Hij het sterke zou beschamen, en hetgeen niets is, opdat Hij

¹⁾ Forbiger in zijne uitgave van Vergilius. Vergelijk verder: *La Religion Romaine d'Auguste aux Antonins*, par Gaston Boissier. Paris 1878, deel I^e pag. 256 vlgg.

²⁾ Minucius Felix, *Octavius* 34,5.

³⁾ *Leven van Vespasianus* caput 4.

⁴⁾ Boissier, I, bl. 261.

⁵⁾ *1 Cor.* 1 : 26 enz.

hetgeen iets is, teniet zou maken; opdat geen vleesch zou roemen voor Hem."

Ook Pilatus kon die verwachting kennen; ook hem was het Evangelie verkondigd, opdat hij niet te verontschuldigen zoude zijn; ja wat meer is, het klinkt als eene vermaning uit Christus' eigen mond tot hem: „Een iegelijk, die uit de waarheid is, hoort mijne stem." Maar het eenig antwoord luidt: „Wat is waarheid?"

Ontsluit dit woord ons de innerlijkste motieven van Pilatus' denken en spreken en handelen, zijne verhouding tegenover de Joden leert er ons de vruchten van kennen. Laat ons eerst U met enkele woorden aantoonen de verhouding, die er tusschen de Romeinen en de Joden in 't algemeen bestond, om daarna tot ons bijzonder geval over te gaan.

Deze verhouding is niet altijd dezelfde geweest. In den tijd van Pilatus kunnen wij haar niet ongunstig noemen, altijd met het oog op het karakter en de instellingen der Joden, die den nuchteren Romein noch innemend, noch begrijpelijk konden voorkomen. In de eerste plaats schijnt hun toen reeds in 't verkeer met de heidenen een zeker vreesachtig en slaafsch karakter te zijn eigen geweest, een gevolg zoowel van hunne afzondering als van de onderdrukking, waarin zij gedurende de laatste eeuwen geleefd hadden. De beroemde Romeinsche redenaar Cicero noemt de Joden een volk, geboren voor de slavernij. ¹⁾ En geen wonder. Reeds Aegypte was voor hen het huis der dienstbaarheid, zoodat een Aegyptisch geschiedschrijver hen, niet ten onrechte, de in gevangenschap verkeerende herders noemt ²⁾. En voorts dienstbaarheid in het tijdvak der richteren menigmaal, en in het tijdvak der koningen bijna voortdurend strijd tegen de machtige naburen, eindelijk ballingschap, daarna korte vrijheid en dan wederom dienstbaarheid. Israel had wel reden om te klagen: „Zij hebben mij dikwijls benauwd van mijne jeugd af; ploegers hebben op

¹⁾ De prov. cons. cap. 5.

²⁾ Manetho bij Josephus contra Apion. 1. Cap. 14. *τους καλομένους ποιμένας αἰχμαλώτους.*

mijnen rug geploegd, zij hebben hunne voren lang getogen." Ps. 129: 1, 3. Geen wonder dat Israel vreesachtig en slaafsch was!

Verder hinderde den Romein de zucht der Joden om proselieten te maken. Hoezeer zij daarop uit waren, leert ons Christus zelf: „Wee u, gij Schriftgeleerden en Pharizaeën, gij geveinsden; want gij omreist zee en land om éénen Jodengenoot te maken; en als hij het geworden is, zoo maakt gij hem een kind der helle, tweemaal meer dan gij zijt.“ ¹⁾ Met welk gevolg dit geschiedde, bericht ons een Romeinsch geschiedschrijver met deze woorden: „De slechtste lieden verloochenden hunnen voorvaderlijken godsdienst en brachten hunne contributiën en geldelijke bijdragen naar de Joden.“ ²⁾ De proselieten brachten namelijk per hoofd jaarlijks twee drachmen, ongeveer een gulden, op voor den tempel in Jeruzalem. Zoo werd uit Italië en uit de provinciën jaarlijks een groot kapitaal naar Jeruzalem gebracht. Reeds in het jaar 62 v. Chr. legde een Romeinsch landvoogd beslag op bijna honderd pond goud, dat uit een klein deel slechts van Klein-Azië naar Jeruzalem gevoerd zou worden. ³⁾ Bovenal echter hinderden de godsdienst zelf en de instellingen en gebruiken der Joden de Romeinen. Zij begrepen van dien godsdienst letterlijk niets; in den tempel te Jeruzalem, in het binnenste van het heiligdom, werd, meenden zij, door de Joden een ezel als heilig vereerd. ⁴⁾ Niets was onder hen, zeiden zij, ongeoorloofd, niets leerden de kinderen eerder dan de goden te verachten. ⁵⁾ 't Moest de Romeinen wel ergeren, dat de Joden niet alleen niet in hunnen tempel, maar ook niet in hunne steden, beelden toelieten, zelfs niet van koningen en van den keizer. ⁶⁾

Die godsdienst was voor de Romeinen een barbaarsch bijgeloof, dat men moest tegengaan. ⁷⁾ „Hun godsdienst“, zegt

¹⁾ Matth. 23 : 15.

²⁾ Tac. Hist. V. 5.

³⁾ Cic. pro Flacco cap. 28.

⁴⁾ Tac. Hist. V. 4.

⁵⁾ Ibid.

⁶⁾ Ibid.

⁷⁾ Cic. pro Flacco § 67.

Cicero, „staat vijandig tegenover onze glansrijke heerschappij, de waardigheid van onzen naam en de instellingen onzer voorvaderen.“ ¹⁾

Niettegenstaande dezen afkeer der Romeinen van de Joden en hunnen godsdienst, lieten Caesar en keizer Augustus hun alle vrijheid, uit staatkundige gronden, en ook keizer Tiberius volgde dezelfde politiek. Maar meer dan politiek was het dan ook niet. Hoe weinig zelfs het leven der Joden in tel was, blijkt genoegzaam uit het volgende feit. Het eiland Sardinië had een zeer verderfelijk klimaat. Onder keizer Tiberius nu werden er vier duizend Joden uit Italië als soldaten heengezonden, om er de rooverijen te keer te gaan. Toen de opmerking gemaakt werd, dat velen door het ongezone klimaat zouden sterven, was het antwoord, dat, indien ze ook alle vier duizend omkwamen, dit verlies van geene beteekenis zou zijn. ²⁾

Zoo was in de dagen van Pilatus het oordeel der Romeinen over de Joden, en dat hijzelf op dezen regel geene uitzondering maakte, blijkt uit hetgeen wij in het Evangelie van Johannes lezen, waar hij op de vraag van Jezus: „Zegt gij dit van uzelfen, of hebben het u anderen van Mij gezegd?“ met verachting tot antwoord geeft: „Ben ik een Jood?“ ³⁾ Dit enkele woord karakteriseert, wanneer het in verband gebracht wordt met de boven omschrevene beschouwing der Romeinen, de geheele verhouding van Pilatus tegenover de Joden op de duidelijkste wijze. 't Is niet maar onbekendheid met de godsdienstige denkbeelden der Joden, noch ook zelfs onverschilligheid, maar wat het uitdrukt, is weerzin, is afkeer om zich daarmede in te laten.

Dat zulk eene gezindheid ook tot kwetsende daden moest leiden, waar er eenige aanleiding toe bestond, spreekt vanzelf: het is psychologisch noodzakelijk. Het eerste feit van dien aard, dat ons bekend is, vermeldt de Evangelist Lukas. Het maakt den indruk van verregaande wreedheid. We lezen in

¹⁾ l. l. § 69.

²⁾ Tac. ab exc. D. Aug. II. 85; Suet. Tib. 36.

³⁾ Joh. 18 : 35.

het 13de hoofdstuk van Lukas, dat er eenigen bij Jezus waren, die Hem boodschapten van de Galilaeërs, welker bloed Pilatus met hunne offeranden gemengd had. Van elders is ons deze geschiedenis niet bekend. Daar Pilatus in Galilaea niets te zeggen had, aangezien dat deel van Palestina onder de heerschappij van Herodes stond, is het waarschijnlijk, dat deze Gallilaeërs in Jeruzalem gedood zijn, terwijl zij daar offerden. Toen Jezus dit geboodschap werd was hij, naar het schijnt, in Galilaea, want wij lezen kort daarop, dat de Pharizaeën tot hem zeggen: „Ga weg en vertrek van hier, want Herodes wil U dooden.“ ¹⁾ Dit stemt dus goed overeen met de onderstelling, dat de Galilaeërs in Jeruzalem gedood zijn en het bericht van hunne vermoording juist in Galilaea kwam, toen Jezus daar leerde. Niet ten onrechte heeft men verder met dit feit de vijandschap van Herodes en Pilatus in verband gebracht. Pilatus had zich vergrepen aan onderdanen van Herodes, vandaar de vijandschap. Toen echter Pilatus Jezus, als zijnde van Galilaea en dus uit het gebied van Herodes, naar dezen gezonden had, om door hem gevonnist te worden, had hij daarmede eenigermate goedge maakt, wat hij door het dooden der Galilaeërs vroeger tegen Herodes had misdreven; vandaar, dat sedert dit oogenblik de vijandschap weer uit was en Herodes en Pilatus vrienden werden. ²⁾

Men heeft dit laatste feit weleens zóó uitgelegd, dat Pilatus Jezus heeft willen redden en hem daarom naar Herodes heeft gezonden ³⁾, opdat Hij door een meer onafhankelijk rechter zou worden vrijgesproken. 't Komt mij echter voor, dat in het verhaal zelf daarvoor geen grond gevonden wordt. Herodes was toen juist in Jeruzalem. In het verhoor verneemt Pilatus als ter loops, dat de beschuldigde een Galilaeër is en de gedachte komt bij hem op, dat hij nu misschien Herodes van zijne loijale gezindheid jegens hem overtuigen kan. Daarom alleen zendt hij Jezus tot hem, en dat deze invallende gedachte

¹⁾ Vers 31.

²⁾ Luc. 23 : 12.

³⁾ Leyrer in Herzogs Real-Encyclopaedie. 2de dr., 11 pag. 686.

juist was, bewees de uitkomst, daar hij nu weer in Herodes' vriendschap deelde. Van eenige blijdschap daarover, dat hij nu van de moeilijkheid om te beslissen af was, of van eenigen spijt, toen Herodes de taak niet op zich nam, is in het verhaal geen spoor aanwezig. Beide verhalen, dat van Pilatus' wreedheid en het andere, dat Pilatus en Herodes vrienden werden, komen overigens alleen bij Lukas voor.

't Was niet alleen om zijn gezag als landvoogd tegenover de Joden te handhaven en de eere des keizers hoog te houden, dat Pilatus de Joden kwelde, mishandelde, doodde; 't was vijandschap tegen de Joden zelf en hunnen godsdienst. Niet alleen in de Heilige Schrift, maar ook bij de Joodsche geschiedschrijvers Flavius Josephus en Philo vinden wij telkens, dat de Joden tegenover Pilatus zich op den keizer beroepen. Philo noemt hem „van karakter onbuigzaam en hard zonder mededoogen.“ Hij en Josephus beschuldigen beiden hem van minachtende trotschheid en overmoed. En de feiten, door Josephus verhaald, staven deze beschuldiging onwedersprekelijk. ¹⁾

De Joden handhaafden met groote gestrengheid, naar de leer der Pharizaeën, het tweede gebod, zoodat zij niet alleen de aanbidding en vereering van beelden verboden, maar ook zelfs het oprichten van standbeelden in de stad en veel meer nog het brengen van eenige beeltenis in den tempel ten strengste

---

¹⁾ Het verhaal van Philo in zijne Legatio ad Gaium laat ik weg, 1°. omdat het voor de karakteristiek van Pilatus niets meer geeft, dan Josephus reeds biedt; 2°. omdat Josephus, als in Palestina zelf wonende, terwijl Philo een Alexandrijn was en hoogstens een enkele maal in Palestina vertoefde, als getuige hooger staat; 3°. omdat Philo zegt, dat zijn verhaal staat in een brief, dien koning Agrippa I zou geschreven hebben, terwijl Josephus daarvan niets schijnt te weten; 4°. omdat het verhaal van Philo in de hoofdzaak veel overeenkomst heeft met dat van Josephus, zoodat het niet zeker is, dat hij een ander feit bedoeld heeft, dan dat hetwelk Josephus mededeelt; 5°. omdat Eusebius, Hieronymus, Syncellus, of wil men Eusebius alleen, wel de door Josephus verhaalde feiten in hunne Kroniek mededeelen, maar geheel zwijgen over het feit, dat naar Philo beweert, in den brief van Agrippa beschreven was; 6°. omdat eindelijk tegen het geheele boek van Philo, leg. ad Cai., wat de echtheid betreft, bezwaren zijn ingebracht, zij het ook niet van overwegende beteekenis.

keerden. Nu hadden de Romeinen op hunne standaards of veldteekenen het beeld van eenen arend of soms ook de buste van den keizer. Tot op den tijd van Pilatus hadden de Romeinsche stadhouders, wel wetende dat de Joden daartegen groot bezwaar hadden, zich gewacht om deze standaards met de beeltenis van den keizer er boven op in Jeruzalem te brengen. Pilatus echter besloot om deze zijns inziens dwaze beschouwing tegen te gaan en de keizerlijke veldteekenen ook binnen de muren van de heilige stad te vertoonen. Des nachts liet hij ze de stad binnenbrengen, zoodat de Joden den volgenden morgen de beeltenis des keizers op de standaards der soldaten aanschouwden en zich, van hun standpunt waarlijk niet ten onrechte, daarover geweldig ergerden. Immers, aan deze beeltenissen werd door de Romeinen soms goddelijke eer bewezen, zoodat zij voor de Joden inderdaad afgodsbeelden waren.

Een storm van verontwaardiging brak los. Een groote menigte van Joden begaf zich naar Caesarea, den zetel van den stadhouder, om hem te smeeken de beelden uit Jeruzalem te verwijderen. Vele dagen lang wachtten zij tevergeefs. Pilatus beweerde in het verzoek der Joden eene minachting van den keizer te bemerken. Den zesden dag liet hij, om aan de zaak een einde te maken, de uit Jeruzalem overgekomen Joden door zijne soldaten omsingelen en dreigde hen te zullen laten dooden, indien zij niet terstond ophielden met hun rumoer en naar hunne woningen terugkeerden. Wat Pilatus verwacht had gebeurde echter niet. Wel verre van verschrikt te zijn en heen te gaan, wierpen de Joden zich voorover op den grond, ontblootten hunnen hals en zeiden, dat zij met vreugde wilden sterven, liever dan toe te staan, dat de wet zou worden overtreden. Pilatus zag, dat hij moest toegeven; want om deze zaak een opstand teweeg te brengen, zou zeker niet naar den wensch des keizers zijn. Hij liet dus de veldteekenen met de keizerlijke beeltenissen weder uit Jeruzalem verwijderen. ¹⁾

¹⁾ Joseph. Archæol. XVIII. 3. 1.

Niet zoo kalm liep een tweede botsing af tusschen Pilatus en de Joden. Hij liet namelijk eene waterleiding aanleggen naar Jeruzalem; 't geld daarvoor nam hij echter uit de schatkist in den tempel, waarin de Joden uit alle oorden der wereld hunne gaven stortten. Dit verwekte natuurlijk ontevredenheid onder de Joden. Eene groote menigte, Josephus zegt vele tienduizendtallen, liep te hoop. In 't bewustzijn van 'hun goed recht, misschien ook wel aangemoedigd door de herinnering aan 'tgeen vroeger gebeurd was, toen Pilatus had geëindigd met toe te geven, eischten zij, dat hij het werken aan de waterleiding staken zou; sommigen deden dezen eisch zelfs met smaad- en scheldwoorden gepaard gaan. Nu echter tastte Pilatus door, maar zóó, dat hij toch een bewijs van zijne zwakheid gaf. In plaats van openlijk met kracht van wapenen het oproer tegen te gaan, liet hij de oproerige menigte door soldaten omsingelen, die stokken onder hunne kleederen verborgen hadden. Op een gegeven teeken vielen dezen op de Joden aan en sloegen er duchtig op los, harder dan Pilatus bedoeld had, zegt Josephus, zoodat velen er het leven bij inschoten, anderen gewond zich terugtrokken. Zoo werd dit oproer gestild. ¹⁾

Dezelfde karaktertrekken van Pilatus vinden wij terug in

---

¹⁾ Joseph. Archaeol. XVIII. 3. 2, Bellum Jud. II. 9. 4. Het is zeer moeilijk te bepalen, wanneer deze gebeurtenissen hebben plaats gehad. Josephus verhaalt ze zonder ook maar eene enkele bepaling van den tijd er aan toe te voegen. Zelfs het gewone „in dien tijd“ of „daarna“ of eene dergelijke algemeene bepaling ontbreekt. Het eerste feit dat in het verhaal van Josephus er op volgt en dat ingeleid wordt met de woorden *καὶ ἐπὶ τοῖς ἁριστοῖς χρόνον* is evenmin met zekerheid te bepalen. Het wordt opgegeven omstreeks 758 a. u. c. geschied te zijn in Pauly Realencycl. deel IV pag. 290. Doch de algemeenheid van de inleidende tijdsbepaling en de onzekerheid ontrent het feit zelf maken, dat ook hierin geen uitgangspunt te vinden is.

De Armenische vertaling van de kroniek van Eusebius stelt het feit van de invoering in Jerusalem van de beeltenissen des keizers in den tijd van Christus' dood, maar hij beroept zich op Josephus, bij wien, zooals wij reeds zeiden, geene enkele tijdsbepaling te vinden is. Het tweede feit plaatst hij twee jaren later. — Syncellus (vergelijk over hem Sextus Julius Africanus en die Byzantinische Chronographie von Heinrich Gelzer. Leipzig, Teubner 1880, II 1885. deel II pag. 176 vlgg.) geeft

de evangelische verhalen. Hoogmoed en laaghartigheid, wreedheid en zwakheid, ijdelheid en vrees mengelen zich dooreen. Nu eens prikkelt en tergt hij de Joden en schijnt tegen hen zijne macht te willen toonen, dan weer voelt hij zich gedrongen hen te ontzien en zelfs aan onrechtmatige eischen toe te geven; straks weer is hij kloek en kortaf: „Wat ik geschreven heb, dat heb ik geschreven,“ en toont hij welwillendheid tegenover Joseph van Arimathaea en Nicodemus, terwijl in zijn gesprek met Jezus een zeker billijkheidsgevoel niet te miskennen valt.

Dat hij, zoo handelend, op den duur tegenover de Joden het onderspit moest delven was te voorzien. Zijne laatste euveldaad wordt ons ook door Josephus verhaald. Een zeker bedrieger stond er op onder de Samaritanen en verzamelde eene groote menigte tot zich, daar hij beloofde op den berg Gerizim de heilige vaten te zullen vertoonen, die daar door Mozes, naar hij beweerde, in den grond begraven waren.

---

evenzoo voor het eerste der twee feiten het jaar van Christus' dood op en het andere plaatst hij ook twee jaren later. Hieronymus in zijne bewerking der kroniek van Eusebius evenzoo.

Suidas vermeldt in zijn lexicon sub voce *Ἡλᾶρος* beide feiten met de tijdsbepaling *μετὰ δὲ τῆς Χριστοῦ σταύρωσιν*. 't Komt mij echter voor, dat al deze opgaven alleen steunen op Eusebius en door hem op Josephus, zoodat zij ons geen stap verder brengen. Zelfs wanneer men Josephus Archaeol. XVIII, 3, 3 als echt aanneemt, kan men geen grond voor eene tijdsbepaling der genoemde feiten vinden, allerminst na Christus' kruisdood. Alleen dit blijkt wel, dat Eusebius de genoemde plaats reeds las, waar zij nu staat.

De vermoedens van latere schrijvers over de chronologie dezer gebeurtenissen missen te zeer allen voldoende grond, om eenige waarde te hebben. Gerlach, Schürer en anderen plaatsen ze gewoonlijk in het begin der regeering van Pilatus. Een grond daarvoor meent Dr. Groenewegen te vinden in het volgende: „Het is, meenen wij, hoogst waarschijnlijk, dat de landvoogd zoo spoedig mogelijk eens een bewijs van zijne macht wilde geven en den Joden doen gevoelen, in welke afhankelijke positie zij verkeerden.“ (Pontius Pilatus, academisch proefschrift, door J. Groenewegen. Amsterdam, Spijker 1873. blz. 11) Met zulke zwakke gronden betoogt men niets. In elk geval had Dr. Groenewegen dan toch over de opgaven van Eusebius, Hieronymus, Syncellus, Suidas een woord moeten zeggen. Hij noemt ze echter niet eens in dit verband, hoewel hij ze elders wel citeert, althans Eusebius en Suidas.

Er schijnt daarbij echter meer in het schild gevoerd te zijn, want de lieden kwamen gewapend en zeiden later, dat zij niet bijeengekomen waren om van de Romeinen af te vallen, maar om aan de wreede en despotieke handelingen van Pilatus te ontkomen. Deze echter voorkwam hen en zond ruiters en zwaar gewapende voetknechten af, die met de menigte slaags raakten en een deel terstond doodden, een ander deel op de vlucht dreven of levend gevangennamen, van welke vervolgens de machtigsten en aanzienlijksten door Pilatus gedood werden. De raad van Samaria diende tengevolge van deze slachting onder de Samaritanen door Pilatus aangericht eene aanklacht in bij Vitellius, den landvoogd van Syrië, die daarop Pilatus beval naar Rome te gaan om zich voor den keizer te verantwoorden over de beschuldigingen tegen hem ingebracht. Pilatus gehoorzaamde, maar vóór hij te Rome kwam, stierf Tiberius. (Archaeol. XVIII : 4)

Eusebius, de kerkvader, verhaalt ons in zijne kerkgeschiedenis (2, 7), dat Pilatus in ballingschap gegaan, na velerlei wederwaardigheden te Vienne, in 't zuiden van Frankrijk, een einde aan zijn leven zou gemaakt hebben. De fantasie der volkeren in het westen heeft over dat levenseinde allerlei legenden gedicht. Waarom juist zij en niet die der Oostersche volkeren, die andere legenden hebben, is moeilijk te verklaren, zoo men niet aanneemt, dat inderdaad Pilatus in Gallië gestorven is en de legende zich aan dit feit heeft vastgeknoopt. ¹⁾

---

¹⁾ Talrijke legenden over Pilatus vindt men in de zoogenaamde Evangelia Apocrypha. Reeds vroeg ging men in de Christelijke kerk nit van het denkbeeld, dat Pilatus officieele akten zou hebben opgemaakt van het rechtsgeding tegen Jezus en deze stukken naar Rome zou hebben opgezonden. Van zulke Acta spreekt reeds Justinus Martyr in zijne Apologie I, cap. 35 en 48. (Zie de editie van Von Otto I, pag. 106 en de noot 107) Wat ons overgeleverd is in de Apocryphe Evangelien als Acta of Gesta Pilati is iets geheel anders dan een actenstuk; het is een legendarisch verhaal, stemmende wat de geschiedkundige feiten betreft, op de Evangelische verhalen van de veroordeeling, kruisiging en opstanding van Jezus. Verder heeft men twee stukken, die brieven heeten te zijn van Pilatus aan den keizer, waarin hij verslag doet van de veroordeeling van Jezus; een ander stuk heet: Overlevering van

De legende zelf, die in een Duitsch gedicht uit de elfde eeuw is bewerkt, maar tot veel vroeger tijd opklimt, komt hierop neer, voorzoover het uiteinde van Pilatus betreft. Onder keizer Caligula zou hij zichzelve om het leven gebracht hebben. Zijn lijk werd in de Tiber geworpen, maar de booze geest voer in de wateren van den stroom en jaagde ze op, zoodat ze de oevers overstroonden en de landen verwoestten. Men haalde het lijk uit de Tiber weer op en deed het zinken in de wateren van de Rhône in Frankrijk. Maar ook hier veroorzaakte de booze geest van den onrechtvaardigen rechter zware overstromingen. Weder werd het lijk uit de rivier opgehaald en nu overgebracht naar een meertje, hoog op de Alpen, op den Pilatusberg. Daar ligt het tot den jongsten dag. Wanneer men het een of ander voorwerp in deze wateren werpt, dan bruisen zij op in wilde vaart en storm en onweder woeden om den bergtop. En ieder jaar op Goeden Vrijdag komt de Duivel en haalt het lijk van Pilatus op uit de diepten van dit meer en zet het op een rechterstoel, en Pilatus wast opnieuw zijne handen in onschuld, om dan weer in de wateren teruggeworpen te worden.

Deze legende brengt ons over van den persoon op den rechter. Den persoon hebben we nu leeren kennen als een

---

Pilatus (*Paradosis Pilati*); daarin wordt verhaald, dat de keizer Pilatus ter dood veroordeelt, omdat hij Jezus onschuldig heeft geknisgd.

Reeds de kerkvader Tertullianus verhaalt in zijn *Apologeticus*, dat keizer Tiberius, na het ontvangen van het bericht van Pilatus over Jezus, bevel zou gegeven hebben, om de leer der Christenen onder de andere saera op te nemen, en dat hij met den dood bedreigde allen, die van de Christenen kwaad zouden spreken.

Tertullianus weet ook reeds te melden, dat Pilatus in zijn hart al Christen zou geweest zijn, toen hij zijn bericht aan Tiberius zond. Deze beschouwing ging in 't Oosten nog veel verder. De Koptische Christenen laten Pilatus als martelaar voor Christus sterven. De Aethiopische kerk heeft hem zelfs onder de heiligen opgenomen.

Uit al deze legenden is echter voor de geschiedenis geen enkel historisch feit te putten. Over den tijd van haar ontstaan, hare betrekkelijke waarde enz., handelt R. A. Lipsius, *Die Pilatus-Acten kritisch untersucht*, Kiel 1871. De stukken zelf vindt men in de *Evangelia Apocrypha*, edidit Tischendorf, Lipsiae 1853.

man van stand en aanzien, uit de omgeving des keizers, een volslagen scepticus, voor wien geene waarheid bestaat, die vooral met het geloof en de instellingen der Joden den spot drijft als met dwaas bijgeloof; een man, die zwak van karakter is en tegelijk heerschzuchtig, vreesachtig en wreed, waar het ter handhaving van zijn eigen positie noodig schijnt, maar overigens van nature niet zonder billijkheidsgevoel, welwillendheid en kordaatheid.

We komen nu tot ons tweede deel. Het is het ambt van Pilatus, zeiden we reeds, dat hem tot zulk een rang in de wereldgeschiedenis heeft gebracht. Laat ons nu dan nagaan, waarin dit ambt bestond.

Palestina was reeds lang onder de Romeinsche wereldheerschappij gebracht. Koning Herodes, op wiens bevel de kindermoord te Bethlehem plaats vond, was een onderdaan van Rome. Toen hij stierf, liet hij bij testament zijn rijk na aan zijne drie zonen, die het naar den wil huns vaders moesten verdeelen. Keizer Augustus bekrachtigde dezen laatsten wil van Herodes. Zoo kreeg Philippus het gebied ten zuiden van Damaskus, Batanea met de daarbij behoorende landstreken; Galilaea en Peraea, het overjordaansche gebied, kwam onder Herodes Antipas, zijnen broeder, denzelfden, die Johannes den Dooper liet dooden en later de vriend werd van Pilatus; beiden, Philippus en Herodes Antipas droegen den titel van viervorst; zoo ook de derde broeder, Archelaüs, die het voornaamste van het gebied van Herodes den Groote ontving, namelijk Judaea en Samaria. Deze Archelaüs echter werd na weinige jaren (6 n. Chr.) door Augustus afgezet, waarna Judaea met Samaria tot eene Romeinsche provincie gemaakt werd. De verhouding der Joden en Samaritanen ten opzichte der Romeinen was dus in dezen tijd ongeveer dezelfde, als de verhouding van ons volk tot de Franschen, toen, in 1810, na de afzetting, of wil men abdicatie, van koning Lodewijk, ons land bij Frankrijk werd ingelijfd.

Daarmede is echter niet alles gezegd; van belang is het om goed in het oog te houden, tot welke soort van provinciën van het groote Romeinsche rijk Judaea en Samaria behoorden. De provinciën namelijk stonden of onder het bestuur

van den senaat, den grooten raad in Rome, of onder het bestuur van den keizer. Waren de provinciën van dien aard, dat er om de orde en rust, vooral de onderworpenheid aan de Romeinsche heerschappij, te handhaven, militaire bezetting noodig was, dan stonden zij onder het bestuur van den keizer als het hoofd van het leger en heetten dan keizerlijke provinciën. Tot deze soort nu werden ook Judaea en Samaria gerekend, daar de onafhankelijkheidszucht der Joden bezetting van het land door eene krijgsmacht noodzakelijk maakte. In de provinciën, die onder zijn bestuur stonden, zond de keizer zelf ambtenaren, die zijne plaats bekleedden, en dus niet den algemeenen naam van stadhouders kunnen genoemd worden. De verhouding van deze stadhouders tegenover hunnen lastgever, den keizer, was echter niet in alle provinciën volkomen dezelfde. In de grootste provinciën en dezulke, waarin eene bezetting van meer dan één legioen noodig was, zond de keizer de hoogste ambtenaren; ¹⁾ in provinciën, waar één legioen voldoende was om de rust te handhaven, zond hij er van een lageren rang. ²⁾ Dan waren er echter, in de derde plaats, nog provinciën, in welke de gesteldheid van het land of de aard van het volk de gewone inrichting van eene provincie en de toepassing van het Romeinsche recht in zijn vollen omvang niet of nog niet wenschelijk maakte. Zij werden dan als een soort van domein of kroonland beschouwd en de keizer liet zulke provinciën niet door een staatsambtenaar besturen, maar door iemand, dien hijzelf benoemde en die aan hem persoonlijk verantwoordelijk was, maar overigens als een soort van onderkoning over het land werd gesteld. De titel van zulk een stadhouder was procurator, en deze titel drukte juist zijne bevoegdheid uit. Hij was inderdaad een procureur, een gevolmachtigd zaakwaarnemer van den keizer. De bestuurders der andere keizerlijke provinciën waren van militairen rang; de procurator niet; hij was eigenlijk een huisbeambte van den keizer. ³⁾ Zulk eene

¹⁾ Consulares, oud-consuls; eigenlijk is hun titel: „legatus Augusti propraetore, vir consularis.“

²⁾ Praetorii; legatus Augusti propraetore, vir praetorius.

³⁾ Marquardt, Römische Staatsverwaltung 1² pag. 548—556.

provincie nu, als ik u daar beschreef, was Judaea met Samaria; zulk een procurator was Pontius Pilatus.

Wanneer we in de kroniek van Eusebius en in de bewerking van deze kroniek door Hieronymus onder het jaar 26 n. C. lezen: „Pilatus wordt als procurator van Judaea door Tiberius gezonden,“ ¹⁾ dan hebben we dit dus in den meest letterlijken zin op te vatten. Keizer Tiberius zelf, persoonlijk, zendt Pilatus als zijn plaatsvervanger, zijn zaakwaarnemer, naar Judaea en Samaria, dat als een domein van den keizer beschouwd moet worden, niet als eene gewone provincie.

Zulke stadhouders werden door den keizer voor onbepaalde tijd gezonden; wanneer het hem goeddacht, riep hij hen terug. Zij inden voor hem de belasting, want de geheele opbrengst der keizerlijke provincie vloeide in de schatkist des keizers. Deze belasting werd verpacht aan den meestbiedende. De pachters zorgden natuurlijk, dat zij goede winst behaalden, wat alleen ten koste der bewoners van de provincie kon geschieden, die dan ook op velerlei wijze uitgemergeld werden. Vandaar de haat tegen deze pachters en hunne ondergeschikten, die in den Bijbel naar de meest voorkomende en meest gehate indirecte belasting, de tolleren, tollenaars genoemd worden.

Eindelijk hadden deze stadhouders het opperbevel over het leger in hunne provincie en de beslissing als hoogste rechter in alle rechtszaken.

Wat dus het ambt van Pilatus betreft, kunnen wij het in 't kort aldus omschrijven, dat hij in Judaea en Samaria alleen optrad als vertegenwoordiger van den keizer, zoodat, wat het ambt betreft, alles wat hij deed als door den keizer zelf gedaan moet worden beschouwd. 't Spreekt vanzelf, dat de keizer zijne handelingen kon afkeuren, zooals hij dat inderdaad in sommige gevallen gedaan heeft, dat hij den stadhouder kon terugroepen en afzetten, ²⁾ wanneer hij dit verkoos;

¹⁾ *Τιβέριος Πομπηίου Πιλάτου ἡγεμόνα εἰς τὴν Ἰουδαίαν ἐξέπεμψε* Sync. 605. 14. Vers. Armen. Eus.: Pilatus procurator Judaeae a Tiberio mittitur. Zie Schöne II pag. 146.

²⁾ Niet recht helder is de verhouding van den stadhouder van Judaea en Samaria tegenover den legaat van Syrië. In 't algemeen moet men

maar aan de beteekenis van het ambt verandert dit niets. Waar Pilatus recht spreekt, daar heeft de keizer gevonnist.

Wet hadden ook in de overige keizerlijke, ja, zelfs in de senaatsprovinciën, ¹⁾ de stadhouders het recht om over leven en dood te beslissen alleen aan den keizer te danken en werd dus een doodvonnis alleen in zijnen naam uitgesproken, maar toch stond geene provincie meer rechtstreeks onder den keizer dan die, in welke hij zijnen procurator zond. Ofschoon de keizers zich niet koning lieten noemen, omdat met dezen titel het begrip van onbeperkte en boven de staatsregeling staande macht was verbonden, was inderdaad toch hunne macht in deze provinciën eene koninklijke. ²⁾ Wanneer de Joden schreeuwden: „Wij hebben geen koning dan den keizer!“ dan spreken zij daarmede de waarheid uit, dat de keizer inderdaad hun koning is. Zoo ook noemt de Apostel Petrus in zijnen brief aan de verstrooide Joden den keizer als koning: „Zijt dan alle menschelijke ordening onderdanig om des Heeren wil: hetzij den koning, als de opperste machthebbende; hetzij den stadhouders als die van hem gezonden worden.“ (I Petr. 2 : 13, 14) De stadhouder had, als vervangende den keizer, dan inderdaad ook de macht over allen, zooals Josephus zegt, ³⁾ de macht om te dooden en om vrij te laten, zooals Pilatus het uitdrukt. Voor den Jood als onderdaan, in den eigenlijken zin des woords, was er van den stadhouder geen beroep op den

---

aannemen, dat de stadhouders van Judaea en Samaria onafhankelijk waren van de stadhouders van Syrië. In bijzondere gevallen echter ontving de laatste het recht om over den eerste te bevelen. Waarom de stadhouder van Syrië tegenover Pilatus het recht had om hem af te zetten, is onbekend. Zeker lag het niet in zijne algemeene bevoegdheid. Momms. Röm. Gesch. V. 510 in de noot: Marquardt Röm. Staatsverw. I² pag. 557.

¹⁾ Momms. Staatsr. II, 2e, pag. 932.

²⁾ Momms. Staatsr. III, 1, 718: „Erst seit sie selber einen Herrn hatte, war die Möglichkeit gegeben die Ausübung des Fürstenrechts in einem unterworfenen Gebiet mit jener Herrenstellung personell zu combiniiren. Dies ist dann auch — — — das staatsrechtliche Fundament der durch Statthalter von Ritterrang verwalteten Kaiserprovinzen geworden.“ Vergel. II, 2^e pag. 740.

³⁾ Archaeol. XVIII, 1: ἱεροσόμοις Ἰουδαίων εἰς ἐπὶ πάντων ἐξουσίαις.

keizer mogelijk. Paulus, als Romeinsch burger, kon zich op den keizer beroepen, Christus, als geen Romeinsch burger, maar Joodsch onderdaan, kon dat niet. ¹⁾

Met een enkel woord dient hier nog besproken te worden de verhouding van den stadhouder tegenover den Joodschen raad.

De staatkunde der keizers volgde ook ten opzichte van Judaea en Samaria den regel, dat, zooveel mogelijk, het binnenlandsch bestuur overeenkomstig de geschiedenis en de wenschen van het volk geregeld bleef. Onder de instellingen, die aldus, ook toen Judaea en Samaria rechtstreeks onder den Romeinschen keizer stonden, bleven bestaan, behoorde de raad, die met een Grieksch woord Synhedrion, of in Joodschen vorm Sanhedrin, wordt genoemd. Deze raad was naar de voorstelling der Rabbijnen de voortzetting van den raad der zeventig oudsten, op bevel des Heeren reeds door Mozes uit „de oudsten des volks en deszelfs ambtlieden“ samengesteld. ²⁾ Ook in den tijd van Pilatus bestond dit Sanhedrin waarschijnlijk uit 70 of 71 leden. De hoogepriester was de voorzitter. De overige leden waren overpriesters, die meest tot de Sadducaeën behoorden en dus de opstanding, het bestaan van engelen en Gods bestuur over alle dingen loochenden, en Schriftgeleerden, die van de secte der Pharisaeën waren. ³⁾ Het aristocratische element was er overwegend; de overpriesters vormden in zeker opzicht den adel onder de Joden. Alles wat in den tijd giste en streed, het werkte na in deze hoogerwaarde vergadering. Alleen van Jezus' vrienden, waren er slechts twee, Nicodemus en Joseph van Arimathaea, onder de zeventig, en hunne vriendschap was, uit vreeze voor de Joden, nog bedekt, zoodat er van hen geen krachtig getuigenis uitging in het Sanhedrin.

Inderdaad echter was het Sanhedrin, al had het eenige overeenkomst met den raad der oudsten en met het opperste ge-

¹⁾ Mommsen Röm. Staatsr. III. 1, pag. 718.

²⁾ Numeri 11 : 16.

³⁾ Schürer. Geschichte des Jüdischen Volkes enz. 2° druk. IIde deel pag. 144 en vlg.

rechtshof, door koning Josaphat ingesteld (2 Chron. 19 : 8), iets geheel anders, eene nieuwe instelling, waarschijnlijk uit den Griekschen tijd. In den Romeinschen tijd was het geheele college een staatscreatuur. De hoogepriester-voorzitter, misschien ook de andere leden, werd door den Romeinschen stadhouder gekozen. ¹⁾ Hoe diep was Israel gevallen! Een Pilatus, die den spot drijft met alle waarheid, kan een hoogepriester aanstellen over het volk des Heeren! Trouwens, deze synode, zooals een Sanhedrin ook door Josephus genoemd wordt, ²⁾ was, uit geestelijk oogpunt beschouwd, niets meer dan een leege vorm, waaraan de geest ontbrak. Het Sanhedrin was tegelijk de gemeenteraad van Jeruzalem ³⁾ in politieken zin. Verder was aan dit college het geheele binnenlandsche bestuur en de rechtspraak over geheel Judaea opgedragen, voorzoover die boven de bevoegdheid der plaatselijke rechters in iedere gemeente ging, of dezen niet tot overeenstemming konden komen. Het had bovendien eene zelfstandige politiemacht, zoodat het door zijne eigene dienaren kon laten gevangennemen, en wanneer het noodig was, daarvoor ook de hulp van Romeinsche soldaten vragen; ⁴⁾ het had de bevoegdheid strafzaken te onderzoeken en doodvonnissen uit te spreken. De uitvoering echter kon niet geschieden, vóór de Romeinsche stadhouder het vonnis bekrachtigd had. ⁵⁾ Overi-

¹⁾ Mommsen, Röm. Gesch. V pag. 512. Schürer l. 1.

²⁾ Bellum, Jud. I. 8. 5. Schürer l. 1. pag. 146 vergel. noot 161, pag. 147.

³⁾ Mommsen. Röm. G. V. 512. Schürer l. 1.

⁴⁾ Matth. 26 : 47; Mark. 14 : 43; Joh. 18 : 3, 12; Handel. 4 : 3, 5, 17, 18.

⁵⁾ Joh. 18 : 31. Zoo ook Mommsen en Schürer. Bynaenus III, 27—32 oordeelt anders. Gewoonlijk wordt aangenomen, dat Jakobus en Stephanus in een volksoploop gedood zijn. Voor het gevoelen van Bynaenus is veel te zeggen. Hij meent, dat het den Joden wel degelijk geoorloofd was zelf doodvonnissen te voltrekken en dat dus ook Stephanus op wettige wijze gedood is, niet in een volksoploop. Maar, zegt hij, het was den Joden niet geoorloofd iemand wegens majesteitschennis te dooden en toch juist zulk eene veroordeeling verlangden zij.

Wat Bynaenus zegt op Joh. 19 : 6 is uiterst zwak; hij ziet daarin alleen eene bevestiging van zijn gevoelen. Neemt men echter den zin, zooals het er letterlijk staat, dan zouden de Joden zelfs iemand hebben

gens was het Sanhedrin voor alle Joden, tot zelfs buiten de grenzen van Palestina, de hoogste geestelijke rechtbank, wier bevelen en uitspraken bindend geacht werden, zooals blijkt uit de geschiedenis van Saulus, die van dezen raad brieven ontving om zelfs in Damaskus de Christenen uit de Joden te vervolgen. (Handel. 9 : 1 ; 22 : 5)

Had zoo het Sanhedrin een groote mate van zelfstandigheid behouden, toch was het van den anderen kant natuurlijk onder de macht van den stadhouder gesteld. Hij kon den raad bijeenroepen, als hij dat noodig oordeelde; hij kon ook zelfstandig, ja tegenover den raad optreden. ¹⁾ Het Sanhedrin was niets meer dan een instrument in de hand des keizers en zijner stadhouders, waarmede zij naar zijn believen en goedvinden handelden.

Nu we dus het ambt van Pilatus en zijne bevoegdheid ook tegenover het Sanhedrin in groote trekken hebben geschetst, rest ons nog te bespreken, hoe dit ambt door Pilatus tegenover Jezus is uitgeoefend. En dan valt het terstond in 't oog, hoe het persoonlijk karakter van den stadhouder de wijze, waarop hij zijn ambt heeft uitgeoefend, bepaald heeft. Al de karaktertrekken, die we vroeger hebben aangegeven, komen sprekend uit. Aan de eene zijde zien we Pilatus' afkeer van de Joden, aan den anderen kant zijne zwakheid tegenover hen, uit onrechtvaardige handelingen geboren; zij maken, dat hij een werktuig wordt in hunne hand om hun doel te bereiken.

Dat doel had het Sanhedrin reeds lang nagejaagd. Het wilde zich niet tevredenstellen met eene veroordeeling naar de Joodsche wet; Jezus moest en zou door den Romeinschen stadhouder veroordeeld en gedood worden. Niet onwaarschijnlijk is het, dat zij dit begeerden uit vreeze voor het

---

mogen kruisigen, naar hunne wet, wat echter Bymaeus zelf bestrijdt.

Tegen zijne geheele opvatting strijdt echter hoofdzakelijk Joh. 8 : 31 : „Het is ons niet geoorloofd *innocent* te dooden“; daarenboven de overlevering der Joden zelf, die zegt: „Veertig jaren vóór de verwoesting des tempels werden de vonnissen over leven en dood van Israel weggenomen.“ Zie Schürer II, pag. 161, noot 515.

¹⁾ Handel. 22 : 30 : 23 : 28.

volk. Mocht de menigte, veranderlijk als zij was, eens te eeniger tijd omslaan, dan zou al de haat op de Romeinen neerkomen. Lukas verhaalt ons reeds in het 20ste hoofdstuk (vs. 20), dat de overpriesters en Schriftgeleerden, dat is het Sanhedrin, verspieters uitzonden, „opdat zij Jezus in zijne rede vangen mochten, om Hem aan de heerschappij en de macht des stadhouders over te leveren.“ Dat zij Jezus voor Pilatus brachten, nadat zij zelf reeds het vonnis des doods over Hem hadden uitgesproken, geschiedde dus niet alleen, omdat zij het vonnis door den stadhouder moesten laten bekrachtigen, maar het was de uitvoering van een listig be- raamd plan. Dat was Pilatus niet onbekend. „Hij wist, dat zij Hem door nijdigheid overgeleverd hadden“ ¹⁾, dat de be- schuldiging, waarmede zij voor hem kwamen, ongegrond was. Niet alleen, wanneer hij zijn plicht gedaan had, maar ook wanneer hij zijn jegens de Joden vijandig gemoed had durven volgen, zou hij Jezus terstond hebben losgelaten. Maar hij was verstrikt in de banden, die hij door zijn onrechtvaardig bestuur zichzelf aangelegd had. Hij had moeten handelen naar den regel der Romeinen, die immers „de gewoonte niet hadden eenigen mensch uit gunst ter dood over te geven;“ (Handel. 25 : 16) maar hij wist, dat der Joden bedreiging: „Zoo gij dezen loslaat, zijt gij des keizers vriend niet!“ niet onvervuld zou blijven en hem zijne positie zou kosten, en die positie was hem meer waard, dan de handhaving en de eere van het recht. Trouwens, waar waarheid voor hem niet be- stond, daar kon het recht geen macht over hem zijn. Wie het bestaan van de waarheid ontkent, zal ook het bestaan van het recht, beide nu in volstrekten zin genomen, moeten ontkennen. Voor hem echter, die het recht in absoluten zin ontkent, die meent, dat het recht alleen bestaat door en in menschelijk goedvinden, voor dien zal in bijzondere gevallen ook het recht moeten zwichten voor dat goedvinden, 'tzij het een goedvinden is, waarbij des rechters eigen bestaan ge- moeid is, 'tzij dat goedvinden ten bate moet komen van land

¹⁾ Matth. 27 : 18.

of kerk of maatschappij. Immers, dit is natuurlijk: is het recht een gevolg van der menschen voor goed en nuttig houden, dan kan het ook gebeuren, dat men het voor goed en nuttig houdt in een gegeven geval van het recht af te wijken, het onrecht te doen, omdat het schijnt nuttiger te zijn. Dan volgt men het oordeel van Kajaphas, die, hoewel waarschijnlijk tot de secte der Sadduceaen behoorende ¹⁾ en dus niet geheel ²⁾ op het standpunt van Pilatus staande, toch in den grond over het recht niet anders dacht, het ook hield voor een uitvloesel van menschelijk goedvinden. Vandaar consequent zijne bekende uitspraak: „En gij overlegt niet, dat het ons nut is, dat één mensch sterve voor het volk en het geheele volk niet verloren ga.“ Joh. XI : 50. En dat nut werd ten slotte ook voor hen bepaald door het eigen belang hunner hiërarchie.

Toen Jezus zich, naar hun oordeel, door het verdrijven der kooplieden en geldwisselaars uit den tempel aan hun gezag had vergrepen, door het gezag van Gods Woord daarboven te plaatsen, toen meenden zij aan zijne werkzaamheid paal en perk te moeten stellen, ³⁾ hoewel zij voor dat feit Hem niet voor hunnen rechterstoel durfden dagen.

Ofschoon zoo in den grond het recht voor Pilatus evenmin voorwerpelijk vast stond als de waarheid, trachtte hij toch, door een natuurlijk gevoel voor billijkheid geleid, Jezus in vrijheid te stellen, niet begrijpende, hoe onnut deze pogingen waren, dáár, waar hij den moed miste om tegenover de Joden de eere van het recht hoog te houden.

't Is zielkundig niet een raadsel, maar volkomen naar den regel, dat deze zelfde Pilatus, die geene waarheid erkent, toch

¹⁾ Handel. 5 : 17.

²⁾ Zij ontkenden niet alleen de eeuwige vergelding, de onsterfelijkheid, het bestaan van engelen en geesten, maar zij beweerden ook, „dat in des menschen keuze het goede en het kwade staat en het doen van het een of ander naar eigen goedvinden“, dat dus God geenen invloed op de menschelijke handelingen uitoefent en daarom ook de mensch zelf oorzaak van zijn geluk en ongeluk is“. Schürer II² pag. 345.

³⁾ Schürer in Rehm Handwörterbuch des Bibl. Alterth. II pag. 1324.

eene bijgeloovige vrees koestert. Ongeloof en bijgeloof zijn in den grond hetzelfde en de stem van het geweten laat zich op den duur niet smoren. Toen Pilatus de Joden hoorde zeggen, dat Jezus zichzelf Gods zoon gemaakt had, werd hij nog meer bevreesd. ¹⁾

Hij had te doen niet alleen met eenen onschuldige, maar met iemand, van wien hij hoorde, dat hij van goddelijke afkomst was. Hij, de beschaafde, edelgeboren Romein, was verre verheven boven het volksgeloof, dat de goden den menschen gelijk konden worden en tot hen nederdalen, zoo als bijv. de heidensche Lycaoniërs meenden. ²⁾ Maar toch, deze beschuldigde sprak zulke onbegrijpelijke woorden, was zoo kalm en verheven, zelfs toen de geeselslagen bloedige striemen op zijn rug brachten en de doornenkroon zijn hoofd doorwondde, Hij toonde zoo eene wondere majesteit in zijn handelen, zoowel tegenover de nijldige Joden, als tegenover hem, den vertegenwoordiger der hoogste macht, dat onwillekeurig de beelden voor Pilatus' geest weer opkwamen van die goden en godenzonen, van welke de dichters, die hij in zijne jeugd gelezen had, zoo schoon hadden gezongen. Bij deze vernieuwde indrukken voegde zich het bewustzijn, dat hij eenen onschuldige voor zich had, die alleen uit nijd aan hem was overgeleverd, een onschuldige, die gezegd had, dat hij Gods zoon was, wiens geheele gedrag en woorden zoo onverklaarbaar waren. Toen werd het den twijfel- en spotzieken man wonderlijk temoede en de vrees, reeds vroeger opkomende in zijn onrustig gemoed, greep hem nu nog sterker aan.

Zij drijft hem tot de vraag: „Van waar zijt Gij?“ Geen antwoord volgt. Die vreeze wil Jezus niet wegnemen; zij alleen kan den man, die minachtend over waarheid de schouders ophaalde, tot nadenken en inkeer brengen. Een verklarend antwoord zou niet geloofd zijn, maar tot nadere en afleidende vragen aanleiding hebben gegeven. De vrees werkt door. In de volgende vraag: „Spreekt Gij tot mij niet? Weet Gij niet, dat ik

¹⁾ Joh. 19 : 8 enzv.

²⁾ Hand 14 : 11.

macht heb U te kruisigen en macht heb U los te laten?" is zij minstens evenzeer merkbaar als gekwetste hoogheid. En het antwoord, dat Jezus geeft, strekt niet om de vreeze weg te nemen: „Gij zoudt geene macht hebben tegen Mij, indien het u niet van Boven gegeven ware; daarom die Mij aan u heeft overgeleverd, heeft grooter zonde.“

Dat woord wijst den reeds bevreesden Pilatus met nadruk op eene onzichtbare macht, die ook boven hem en boven zijnen meester, den keizer, staat; het spreekt tot zijn ontwaakt geweten van de schuld, die hij op zich laadt door het ambt, hem opgelegd, ter wille der Joden te misbruiken; het wijst hem op de nog grooter, immers geheel vrijwillig en tegen meerder licht en beter weten in bedreven, zonde dergenen, die hij haat en ontziet; het is mild en zacht, maar dringt door zijne innerlijke waarheid als eene wigge in de half ontsloten conscientie om haar geheel te ontsluiten, opdat hij zijn ambt eerlijk en rechtvaardig uitoefene.

En inderdaad, daar is eene kentering bij Pilatus; hij zoekt Jezus los te laten. Hij zoekt ernstig, doch hij zoekt, in plaats van niet te zoeken, maar de macht, die hij had, terstond te gebruiken en Jezus los te laten. Hij zoekt, want vreeze en de overtuiging van volkomene onschuld van den aangeklaagde drijven er hem toe; maar zij hebben hem niet zoover nog gebracht, dat hij kloek en krachtig breekt met alle overleggingen en bedenkingen. Hij is bijna, waar hij wezen moet; maar hij zal voorzichtiglijk handelen, en hij ziet niet, dat voor hem, den zwakke van karakter, de voorzichtigheid juist eischt om doortastend en kortaf te handelen.

De Joden merken zijne bedoeling en keeren nu hun scherpste wapen tegen hem: de ongenade des keizers. En daar doemt opeens in zijne ziel weer op de herinnering aan al de ongerechtigheid, waaraan hij zich in de vervulling van zijn ambt heeft schuldig gemaakt en sterker dan de vrees, die zooeven zijne ziel vervulde, en machtiger dan de indruk, dien Jezus op hem gemaakt had, is de schrik, die bij deze dreiging der Joden hem aangrijpt en de schok, dien de herinnering aan het verleden in zijne ziel teweegbrengt.

Zooals de vloedgolf aan het strand een diepen indruk, in het zand gemaakt, overspoelt en verzwakt, en een tweede golf elk spoor er van uitwischt, zoo kwam uit het vroeger leven de vloed der herinnering op in Pilatus' ziel en wischte uit den indruk, dien hij door Jezus' woorden en daden had ontvangen.

De rechter zit weder op den rechterstoel om het vonnis te strijken. Nog eene enkele zwakke poging wendt hij aan om de opgezweepten menigte tot andere gedachten te brengen, maar zij is ijdel; en dan, met woorden en symbool de onschuld van den aangeklaagde betuigende, geeft deze rechter den Rechtvaardige over om te sterven den allersmadelijksten dood des kruises.

Zoo was dan geschied, wat naar den bepaalden raad en de voorkennisse Gods geschieden moest. De diepe beteekenis van Christus' veroordeeling en dood door Pilatus mag ik hier slechts wat één enkel punt betreft in 't kort nog even bespreken.

Wij zien in dit drama, waarvan ik een paar tafereelen slechts voor uwe aandacht kon brengen, hoe alles samenwerkt om Gods raad te volbrengen. Helder en klaar springt het in het oog, dat alleen een persoon als Pilatus, geplaatst in het ambt van den wereldlijken rechter, tegelijk de onschuld van Christus verklaren en toch Hem veroordeelen kon; dat de Joden en hunne hiërarchie den Rechtvaardige aan de Romeinen en hunnen keizer moesten overleveren; opdat door beider oordeel de verdoemelijkheid van de vrome zoowel als van de goddelooze wereld in 't licht zou treden.

„De overste der wereld komt en heeft aan Mij niets!“ had Jezus aan zijne discipelen gezegd, toen Hij hen voorbereidde op hetgeen geschieden zou.

De overste dezer wereld, dat is de Duivel, vierde nu zijn triumph; de ongerechtigheid had gezegevierd over de gerechtigheid; maar deze zege was haar nederlaag.

Plato zegt ergens ¹⁾, dat de gerechtigheid in deze wereld

¹⁾ Republ. II, pag. 361, 362.

slechts op den schijn, maar niet op het wezen gegrond is. „Ontbloot den waarlijk rechtvaardige“, zoo spreekt hij, „van alles, behalve van zijne gerechtigheid, zoodat hij, zonder eenig onrecht te doen, toch den grootsten schijn der ongerechtigheid op zich laadt en zijn levenlang voor onrechtvaardig gehouden wordt en toch rechtvaardig is, dan zal de rechtvaardige, met wien het alzoo gesteld is, gegeeseld, gefolterd, gebonden worden, men zal hem de oogen uitgraven en eindelijk, na alle smarten geleden te hebben, zal hij aan het kruishout worden gehangen, en zal het ondervinden, dat men niet moet willen rechtvaardig zijn, maar schijnen.“ Eusebius, deze plaats aanhalende, zegt ¹⁾: „Aldus Plato in woorden, maar veel vroeger reeds hebben de rechtvaardigen des Ouden Verbonds inderdaad dit alles geleden.“ En terecht kan dit van al Gods lieve martelaren gezegd worden, maar in volle kracht toch alleen van den éénen Rechtvaardige, die „veracht was en de onwaardigste onder de menschen“, die „met de overtreders is geteld geweest“ en aan het kruis is gehangen. Hij stelde de ongerechtigheid der wereld door zijn lijden en zijnen dood in het licht en voldeed aan het geschonden recht Gods. De overste der wereld was geoordeeld.

De overwonnene was inderdaad de triumphator. „De overheden en de machten uitgetogen hebbende, heeft Hij die in het openbaar tentoongesteld en heeft door hetzelfde over hen getriomfeerd,“ ²⁾ zegt de Schrift.

De overheden en de machten heeft Hij in het openbaar tentoongesteld. Dit geldt niet alleen van de geestelijke macht des Satans, maar zeer bepaaldelijk ook van zijn instrument, van de wereldlijke overheid, die Jezus veroordeelde.

Pilatus was de plaatsbekleeder van den Caesar; wat Pilatus deed in en krachtens zijn ambt, was de daad des keizers, zooals we hebben aangetoond. Het is de keizer van het Romeinsche wereldrijk zelf geweest, die Christus heeft gekruisigd.

De vraag dringt zich dus op: Welke is de beteekenis van dit keizerschap? Niet wat de eene of de andere keizer be-

¹⁾ Praep. Evang. XII, 10.

²⁾ Col. II : 15.

doelde en wilde behoeft ons hier bezig te houden, maar alleen de beteekenis van het keizerschap als ambt en instelling. ¹⁾

Al de macht, die ooit eenig wereldrijk had gehad, was opgelost in de heerschappij der Romeinen, de heeren der wereld, zooals zij met grond zich mochten noemen.

De eerste overheidspersoon, die, omdat hij niemand boven zich had, geene verantwoording schuldig was voor zijne daden, was de keizer ²⁾; hem gehoorzaamden de legioenen in elk deel van het rijk; alle troepen zonder onderscheid legden aan hem den eed af en gehoorzaamden zijn bevel ³⁾; hij had „het recht en de macht om in goddelijke en menschenlijke, in openbare en bijzondere aangelegenheden, te doen en te beramen alles wat hem voorkwam tot nut en eere van den staat te zullen strekken“ ⁴⁾; kortom, zoo ooit een mensch, dan mocht hij de overste der wereld genoemd worden.

Maar zijn ambt strekte zich niet alleen over wereldlijke zaken, maar ook over de geestelijke uit. Hij was hoogepriester (pontifex maximus); ja, in de titulatuur van den keizer nam deze titel de eerste plaats in. ⁵⁾ Hij droeg den bijnaam van Augustus, „de heilige“, „de aanbiddelijke“ ⁶⁾, een bijnaam, dien niemand met hem deelen mocht. Terwijl in het Oosten reeds voor eeuwen Alexander en zijne opvolgers goddelijke eer genoten ⁷⁾, lag het in de idée van het Romeinsche keizerschap, dat de keizer tegelijk koning en god was. ⁸⁾ Caesar liet zich reeds bij zijn leven goddelijke eer bewijzen, in alle tempels van Rome en geheel het rijk zijn beeld naast die der goden plaatsen en zich eenen priester aanstellen.

¹⁾ Eigenlijk was het niet één ambt, maar eene cumulatie van ambten in éénen persoon.

²⁾ Momms. Röm. Staatsrecht II², 2, pag. 729.

³⁾ l. l. pag. 818.

⁴⁾ l. l. pag. 871.

⁵⁾ l. l. pag. 758.

⁶⁾ l. l. pag. 748. „Niet alleen hij, dien men gewoon is keizer Augustus te noemen, maar ook zijn zoon en opvolger Tiberius en anderen, droegen dezen bijnaam.“ pag. 749.

⁷⁾ Marquardt, Staatsverw. III, 464.

⁸⁾ Momms. l. l. p. 732.

Na zijn dood werd hij, bij besluit van den raad en het volk, als de goddelijke Julius (divus Iulius) officieel onder de goden van het Romeinsche volk opgenomen. Keizer Augustus noemde zich niet zelf god, maar de zoon van god (divi filius). Wanneer de procuratoren van keizer Domitianus in de van hen uitgaande stukken den keizer noemden, moesten zij dat doen onder den titel: onze heer en god (dominus et deus noster) ¹⁾ welke titel geheel overeenstemt met de idee van het keizerschap. In het legerkamp ontving dan ook de beeltenis van den keizer, geplaatst in de tent waar de standaards werden geborgen, van de soldaten goddelijke eer. In de provincie werden tempels voor hem opgericht en priesters voor zijnen dienst aangesteld. ²⁾

Zietdaar het toppunt, waartoe in den loop der eeuwen menschelijk gezag en heerschappij zich hadden verheven: de mensch met goddelijke eer en heerschappij bekleed. En dat in denzelfden tijd, dat alle heidensche godsdiensten zichzelven hadden overleefd en ongeloof en twijfelzucht alomme heerschten. De overste der wereld vierde zijn triumph; de vader der leugen had het al in zijne macht. 't Scheen nu volle waarheid geworden, wat hij in het Paradijs gesproken had, toen hij den mensch verleidde: „Gij zult als God zijn.“ Maar nu ook zou zijne macht schipbreuk lijden, zou het blijken, dat hij de vader der leugen is. Eene leugen was al die glans en heerlijkheid, eene leugen al die macht. Toen de eerste keizer op zijn sterfbed lag was het laatste woord tot zijne

¹⁾ Mommsen I. I. 736.

²⁾ Dat Tiberius persoonlijk zich tegen goddelijke eerbewijzen hem toegebracht, aankante (Momms. I. I. pag. 734), doet niets af aan de beteekenis van het keizerschap, ook van het zijne. Terecht zegt Mommsen, pag. 736 noot 1: „Es ist wohl für den persönlichen Charakter der Kaiser bezeichnend, aber sonst gleichgültig, ob sie dergleichen Redensarten perhorresciren, ignoriren oder provociren.“ Bovendien, ook Tiberius vergunde den Klein-Aziaten hem eenen tempel te bouwen. (Tac. ab. exc. div. Aug. 4. 15) Ook hij liet zijne beeltenis in de legerplaats door de soldaten goddelijke eer bewijzen. *αγοραζοντες ο θου* Herod. 4. 4. 12. Momms. pag. 788.

vrienden de vraag of het hun niet voorkwam, dat hij het comediespel des levens goed gespeeld had." ¹⁾)

„Wat is waarheid?“, Zietdaar den grondtoon der eeuw.

Maar de overste der wereld is geoordeeld.

Eene legende uit de eerste eeuwen der Christelijke kerk verhaalt, dat de borstbeelden des keizers op de standaards der soldaten zich bogen voor Jezus en Hem goddelijke eer bewezen, toen Hij, voor Pilatus geroepen, het rechtshuis binnentrad. ²⁾) Dieper dan de legende bedoelt is deze gedachte. Jezus geeft zich over aan de rechtspraak van den keizer, opdat Hij dezen Dagon voor zich zou doen buigen en ter aarde nederwerpen.

In de volheid der tijden was Hij in het vleesch gekomen, die als koning zou heerschen in der eeuwigheid, wiens troon niet op leugen, maar op waarheid, niet op onrecht, maar op gerechtigheid, niet op macht en geweld, maar op dienende liefde gegrondvest was. In knechtsgestalte, arm en veracht, zonder gedaante of heerlijkheid, zóó kwam Hij, Israels koning, de waarachtige Zoon van God, dien Thomas naar waarheid aanbad als zijn Heer en zijn God. Tegenover Israel verkondigde Hij het woord, dat de Caecars van hun goddelijken glans beroofde, de leugen vernietigde, maar de waarheid, die er in hun ambt lag, handhaafde: „Geef den keizer wat des keizers en Gode wat Godes is!“ En tegenover den Caesar

¹⁾ Suet. div. Aug. 99.

Aan de waarheid van dit verhaal, dat ook Dio Cassius (LVI, 36; Epit. Aug. pag. 149 ed. Dind.) mededeelt, twijfelt o.a. Von Ranke in de *Analecta* achter deel III pag. 332. „Denkt man sich in das Zimmer eines gefährlich Erkrankten auf der Einsamkeit einer Reise, so ist es doch kaum glaublich, dass der sterbende Mann den Ton eines Schauspielers nach glücklich vollendetem Spiel angenommen habe.“ Voorzeker een zwakke grond, om daarop het verhaal van Suetonius, dien toch ook Von Ranke niet laag stelt als geschiedschrijvend litterator, te verwerpen. Ik zou willen vragen: Was de sceptische Augustus onder alle macht en pracht toch onvoldaan in zijn gemoed, wanneer moest hij dan dat alles als schijn sterker gevoelen, dan juist op de eenzaamheid der reis en in 't gezicht van den dood? Op psychologische en moreele gronden het verhaal te verwerpen is geheel ongewettigd.

²⁾ *Gesta Pilati* cap. 1 in Tischendorf's *Evangelia Apocrypha*, pag. 211.

zelf stelde Hij dit andere woord: „Gij zoudt geene macht over Mij hebben, indien het U niet van Boven gegeven ware.“ Tot Israel: „Het koninkrijk Gods komt niet met uiterlijk ge-laat.“ Tot den machthebber dezer aarde: „Mijn koninkrijk is niet van deze wereld.“

Maar het Israel naar het vleesch haakt naar macht, en eendracht is er onder Pharizaeen en Sadducaeen, waar het geldt dezen Koning den heidenen over te leveren. Terwijl het zijn verleden en zijne toekomst, zijne wet en zijne profeten, zijne geschiedenis en zijn God verloochent, buigt het zich diep voor den overste der wereld: „Neem weg, neem weg, kruis Hem! Wij hebben geenen koning dan den keizer!“

En de machthebbers dezer aarde, zij erkennen geen ander rijk, dan dat, hetwelk van deze wereld is; het gezag uit den mensch en de gerechtigheid uit den mensch. Het keizerlijke Rome was gegrondest op de volkssouvereiniteit¹⁾; de wil van het volk zelf was het, die den Caesar tot een god maakte en zich voor hem op de knieën wierp. Maar van dezen Koning was het geschreven: „Zie, Ik kom om uwen wil te doen, o God!“ (Hebr. 10 : 7—9) Hij getuigde: „Mijne spijs is, dat ik doe den wil desgenen, die Mij gezonden heeft, en zijn werk volbrengt.“ (Joh. 4 : 34) En zijnen jongeren leerde Hij bid-den: „Uw wil geschiede!“

Voor den machthebber dezer wereld, door haar de aanbidde-lijke, de zoon van god genoemd, was zijn taak en zijn leven ten slotte comediespel geweest. Van Hem, die daar hing aan het kruishout als „Jezus, de Nazarener, de koning der Joden!“ was het laatste woord: „Het is volbracht, het groote ver-lossingswerk, dat Gij Mij te doen gegeven hadt. Ik kom weder tot U. Vader, in uwe handen beveel Ik mijnen geest.“

En tot dat werk behoorde het ook, dat de gerechtigheid zich door de ongerechtigheid, de waarheid door de leugen, de Koning van het Godsrijk door den overste dezer wereld zou laten vonnissen en dooden, opdat Hij de heerschappij der

¹⁾ Mommsen Staatsr. II² 2. pag. 726: Wie die frühere Republik. so ruht auch der Principat auf dem Gedanken der Volkssouveränität.

leugen, in het paradijs begonnen, teniet zou doen, door zichzelf over te geven om de waarheid en het recht Gods te herstellen, opdat Hij, „de overheden en machten uitgetogen hebbende, die in het openbaar tentoon zou stellen en daardoor over hen triumfeeren.”

Zoo was de bepaalde raad en voorkennisse Gods!

„O diepte, o wonderwegen!
 o Rijkdom! Wie, o God! is immer opgestegen
 tot de onnaspeurlijkheên van uw aanbidbren raad,
 of heeft de baan bepaald, waarlangs uw oordeel gaat,
 of heeft het pad voorzien, waarlangs uw zegens kwamen?
 Uit U, door U, tot U zijn alle dingen. Amen!

(Da Costa: „Zit aan mijne rechterhand.”)

STOOMDRUKKERIJ ROELOFFZEN * HUBNER, AMSTERDAM.
